

SMOMPK (“QAFQAZ ƏRAZİLƏRİ VƏ XALQLARININ TƏSVİRİNƏ DAİR MATERİALLAR TOPLUSU”) MƏCMUƏSİNDƏ KİÇİK JANRLAR

Açar sözlər: SMOMPK məcmuəsi, alqış, qarğış, inanc, türkəçarə, tapmaca

Kiçik janrlar lakonikliyi, qədimliyi, praktikliyi ilə şifahi ədəbiyyatımızda xüsusi mövqeyə malikdir. Bu nümunələrdə əcdadlarımızın sözün magik qüvvəsinə olan inamı öz ifadəsini tapmışdır.

Tədqiq etdiyimiz məcmuədə xeyli alqış, qarğış, inanc, türkəçarə, tapmaca və s. təqdim olunmuşdur. Sovetlər dönəmində uzun müddət bu janrlar diqqətdən kənar qalmış, demək olar ki, heç tədqiq olunmamışdır. AMEA-nın m.ü., prof. A.Nəbiyev bu fikirdədir ki, həmin janrlar müxtəlif mərasimlərlə bağlı yaranmışlar (6, 300).

Məcmuənin II buraxılışında Naxçıvanda yaşayan əhalinin həyatından bəhs edən etnoqrafik məlumatlar arasında müxtəlif inanclar vardır. Burada övlad əldə etmə, doğum, təzə doğulmuş körpə, bir neçə xəstəlik, gözdəymə, yuxuyozmalar və s. ilə bağlı türkəçarələr nəşr olunmuşdur (18, 49-56). Eləcə də burada bir neçə fal üsulu da verilmişdir. Ayrıca bir bölmə xalq təbabətinə həsr edilmişdir (18, 59-70).

Bunlardan başqa burada bir neçə qarğış, and, əzizləmə – söyüş də təqdim olunmuşdur. Ancaq təəssüf ki, onlar erməni folkloru kimi verilmişdir (18, 95-98).

Məcmuənin IX buraxılışında Haşım bəy Vəzirov 11 inanc toplayıb çap etdirmişdir. Əvvəlcə o, cinlər haqda məlumat verir. Cinləri iki yerə bölür: mömin və kafir cinlər. İnsanlara toxunanları əsasən kafir cinlər hesab edir. Yazır ki, bəzən cinə iynə batıraraq onu əhliləşdirib evdə nökr yerinə işlətmək olur. Adətən cinlər ağac altında, su qırağında, mağaralarda, hamamlarda olur. İri binada eşidilən əks-səda isə cinin səsidir. Cinlər yalnız monastırlarda və Quran oxunan evlərdə olmur (20, 103-105).

Təbiət hadisələri, daha dəqiq desək – güclü külək, kometa, zəlzələ, günəşin və ayın tutulması, aramsız yağış, qar və dolu yaxınlarda baş verəcək xəstəlik, müharibə, bahalıqdan və Allahın insanlara qəzəblənməyindən xəbər verir. Şamın, çırağın qəfil sönməsi ailə başçısının yaxın zamanda öləcəyinə işarə edir (20, 106, 109).

Məcmuədə qeyd edilir ki, od və su da müqəddəsdir, ona görə onlara nahaqdan and içmək və ya onları lənətləmək günahdır. Onların da öz ruhları var, günahsız bəndələrə nə batmağa, nə də yanmağa imkan vermirlər (20, 107).

Burada heyvanlar haqqında da maraqlı inanclar dərc olunmuşdur.

Bayquş, qarğa kimi quşlar adətən bəd xəbər gətirir. Qaranquş müqəddəsdir, Quran ayələri oxuyur. Göyərçin də müqəddəsdir, onları öldürmək istəyən quşun gözlərində yaş görüb bıçağı dərhal atıbdır (20, 109-110).

Məcmuədə maraqlı inanc «Hal anası» ilə bağlıdır. Hal anası mənfi bir varlıqdır. O, iri döşlü nəhəng bir qadındır. Doğuş zamanı zahının başının üstündə dayanır. Gözəgörünməz olan Hal anası anaya və ya uşağa xətər yetirmək məqsədini güdür. Hal anasından qorunmanın müxtəlif üsulları vardır: tufəngdən güllə atmaq, zahıya kişi paltarı geydirmək və ya adını Məryəm çağır-

maq (20, 110).

Hal anası kiçik və arxaik obraz olsa da alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Akademik V.A.Qordlevski uzun müddət Türkiyə, Anadolu ilə maraqlanmış, oranın adət-ənənələrini, inancılarını öyrənmişdir. O, hətta qeyd etmişdir ki, Al qarısı (Hal anası) toy qabağı bəyin ciyəri çıxarıb onu məhv edə bilər (15, 312). V.Qordlevski Anadolunun müxtəlif yerlərində yerli sakinlərin dilindən Al qarısı ilə bağlı rəvayətləri yazıya almışdır. Alimin fikrincə, o, qadın qiyafəsində olan cindir. Əgər Al qarısını tutub arxadan iynə sancsan, o, evdə qulluqçuluq edəcək. Ta ki, kimisə aldadıb iynəni çıxartdırmasa. V.Qordlevskinin yazıya aldığı bir rəvayətdə deyilir ki, bir kişinin bahalı ərəb atı var idi. Hal anası gecələr gəlib onu incidirdi. Bir gün həmin kişi Halı tutub, iynə sancaraq evinə gətirdi. Onlar ər-arvad oldular. Zaman keçdi. Hal anası ata-anasının yanına gedib, insan ciyəri yemək istəyirdi. Kişisinə söyləyirdi ki, onlar ciyəri bişirdikləri tonqalı dağıtmırlar. Əgər ordan kömür götürülüb su ilə qarışdırılıb ciyəri çıxarılan ölüyə verilsə o dirilər. Kişi Hal anasını güdür. Kömürləri yığıb evə gələndə kənddə evlərin birindən vay səsi gəldiyini eşidir. Kişi o evə daxil olur, ölünü dirildir. Sonra isə evə qayıdaraq Hal anasının kürəyindən iynəni çıxarıb evindən qovur (15, 312-314). Deməli, Hal anası nəinki Azərbaycanda, həm də Türkiyədə mənfi bir varlıq kimi tanınır

«Hal anası» haqda məlumatı prof. M.Həkimov «Xalqımızın deyimləri, duyumları» kitabında vermişdir. Burada da Hal anası mənfi bir varlıqdır, təzə doğulan uşağın, zahı qadının qənimidir (2, 380).

Onu da qeyd etmək istərdik ki, «Al» sözü haqda müsbət fikir söyləyənlər də vardır. Məsələn, sənətsünaslıq doktoru, Azərbaycanın məşhur memarı, professor D.Axundov qədim Albaniyanı, onun paytaxtı Albananı, indiki Bakı şəhərinin adını Al-Bakus kimi izah edərək ilahi varlıq, hami ruh olan «Al» ilə bağlayır. O qeyd edir ki, «Al» - simvolu qırmızı rəng olan Azərbaycan və türk xalqlarının hamisinin, müqəddəs, qoruyucu ruhun adıdır. Alim «Al» morfemini həm «Allah», həm də «Al-qırmızı» sözü ilə də əlaqələndirir. Çünki istər Albaniya dövründə, istərsə də indi Bakıda daim neft yataqlarının yerində alovlar görünür və Azərbaycan ta qədimlərdən odlar yurdu sayılırdı (14, 200).

«Al anası» anlayışı nəinki Azərbaycan və türk, hətta digər müsəlman xalq və millətlərində müxtəlif adlar altında tanınmışdır – Alpab, Albastı, Albaslı, Albasın, Almayed və s. Məcmuənin XIII buraxılışında «Dağıstan adətləri» adlı yazı dərc edilmişdir. Onun birinci mətni «Alpab» (ləzgi inancı) adlanır. Dağıstan Vilayəti Kürin dairəsinin Qasım-kənd kəndində Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının müdavimi tərəfindən yazıya alınmış həmin mətnə də Alpab (Al anası) mənfi varlıq kimi təqdim olunmuşdur. Deyilir ki, hər kəs ona rast gəlicə, hörüyünü və ya barmağını kəsib evə gətirməlidir. Onlar müqəddəs sayılır, Quranla birlikdə qorunub saxlanılır. Əgər həmin evdə hər hansı qadın azad olmalıdırsa, Alpabın kəsilmiş hörük və ya, barmağını qadının başının altına qoyurlar ki, zahı ilə uşağa xələl yetməsin. Əgər evdə onların heç biri yoxdursa yerə darı səpilir, evdəkilər qapının, bacanın yanında, həmçinin evin damında dayanıb mis qab vurur, tufəng atırlar ki, Alpab doğan qadınla uşağa toxuna bilməsin (21, 145-146).

M.Seyidov yazır: «Alarvadı-Albastı» bəzi türkdilli xalqlarda da adətən sarı, sarışın qız, bəzən də keçi şəklində təsəvvür olunur. Bəzən isə onu evlənməyən və evlənməyə düşmən olan he-sab edirlər. Görünür ki, Alarvadı-Albastı mifik obrazında xeyir və şər qüvvələr birləşmişlər. Şübhəsiz ki, bu mifoloji səciyyələri, qüvvələrin biri ilkindir, digəri isə əlavədir. ...Alarvadının sarı qız şəklində təsəvvür olunmasını onun ilkin yaranış çağının, ana hakimiyyəti çağının əlaməti

olduğunu ehtimal edirik. ...Onun keçi şəklində də təsəvvür olunması mifoloji baxımdan təbiidir. Axı keçi yazın, bununla da əlaqədar olaraq artımın, məhsuldarlığın rəmzidir, mifik obrazdır. ... Alarvadının evlənməyən və evlənməyə düşməyən olan, doğan qadınları öldürən qız kimi səciyyələri sonrakı dövrün məhsuludur. Həyatdakı tarixi hadisələrlə – ana hakimiyyətinin parçalanması ilə əlaqədar olaraq çağ Alarvadının əlindən onun xeyirxah səciyyələrini alıb yenisini, pisini verir. Bunu isə bədii və həyat mənafeyi baxımından əsaslandırmaq üçün onu ailənin düşməni kimi qələmə vermişlər» (9, 201).

Məcmuədəki inancların bir qismi uşaqlardan, onlara ruhların münasibətindən bəhs edir. Belə ki, uşaqlar günahsız olduğundan onlara ruhlar toxunmur. Ağlağan uşaq bədbəxtlikdən xəbər verir. Uşaq yuxuda sayıqlayırsa, deməli, mələklə söhbət edir.

XI buraxılışda R.Əfəndiyevin «Yelizavetpol quberniyası Nuxa qəzasının Qutqaşen kəndi haqqında məlumat və Nuxa qəzasında xalq təbabəti» adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Təəssüf olsun ki, həmin məqalənin əvvəlində Vartaşen və Qutqaşen kəndlərinin adı iki erməni qardaşla – Vartan və Kutka ilə bağlanılır (20, 139). Bir qədər etnoqrafik xarakterli məlumat verildikdən sonra bu diyarda mövcud olan xəstəliklər və onların müalicə üsulları – türkçərarələr ətraflı təsvir olunur. Məsələn: Dua yolu ilə sağalma, titrətmə-qızdırma, sarılıq, baş ağrısı, sancı və qulaq ağrısından müalicə yolları haqqında danışılır.

Azərbaycan ərazisində tarixən azsaylı xalq olan ingiloylar yaşayırlar. Onlar haqqında məlumat hələ 1900-cü ildə «Qafqaz təqvimi»ndə getmişdir: «İngiloylar – Zaqatala dairəsində yaşayan, islam dinini qəbul etmiş gürcülər» (16, 55). SMOMPK-un XVII buraxılışında ingiloyların inancları dərc edilmişdir. «Kainatın yuxusu» adlı inanc bizim «Qədr gecəsi» inancımızla (22, 150-151), «Dünya dili adlı inanc-rəvayət isə «Ovçu Pirim» nağılımızla səsləşir (22, 151-154).

Həmin məqalədə verilmiş bir inanca görə, ildırım zamanı göydən yerə polad parçası enir, dərin yerə girib qalır. Ona görə də ildırım çaxmazdan əvvəl yeddi ədəd keçəni yaş edib yerə salmaq lazımdır. İldırım keçəyə dəysə, onda polad parçası keçəni zədələyib, qüvvəsini itirərək yerin üzündə qalır. Həmin polad parçalarından xəncər və qılınc hazırlamaq olar. Həmin silahlardan alınan yara isə heç vaxt sağalmır (22, 179). Fikrimizcə, bu inanc Koroğlunun Misri qılıncı ilə bağlı əhvalatın təsiri ilə yaranmışdır.

Xəstəliklərlə bağlı müxtəlif inanclar məcmuədə yer almışdır: Taun xəstəliyi qadın şəklində təsvir olunur, onun iki köməkçisi var – əlində qara qamçısı olan qara geyimli kişi, əlində qırmızı qamçısı olan qırmızı geyimli kişi. Qırmızı libaslı kişi qamçını insana vursa, o sağ qalır, qara libaslının qamçısı hər kəsə dəysə, o ölür (22, 180-181).

İtin ulamağı sahibinin yaxın vaxtda öləcəyindən xəbər verir. Qarğa səsi də bədbəxt hadisə barədə xəbərdarlıqdır. Təzə ay çıxanda pula baxmaq lazımdır ki, ruzi bol olsun. Səfərə gedərkən qabağına boş qablarla çıxan olsa uğursuzluq, dolu qabla çıxan olsa uğur olar. İnsanın burnu qaşınanda deyirlər pay alacaq.

Əgər qız gələcək həyat yoldaşının kim olacağını bilmək istəyirsə gərək duzlu kökə bişirib yesin, yuxuda kim ona su versə, deməli qisməti odur. Bağın sahibi qoz ağacı əkməz, yoxsa bar gətirməmiş ölür. Bundan ötrü yad adam dəvət edirlər.

Burada bayquş, ilan, öküz, leyləklə də bağlı bir neçə inanc da vardır.

Daha sonra burada dini etiqadlar, insan münasibətləri, hamiləlik, doğum, zahılıq, təzə doğulan körpə, ev təsərrüfatı və ölülərlə bağlı xeyli inanc çap olunmuşdur. Bunların əksəriyyəti tarixən Azərbaycan xalqına məxsusdur (161, 174-193).

Bu buraxılışda həmçinin «Şamaxı qəzası tatarlarının inanclarından» adlı məqalə də getmişdir. Müəllifi Bakı şəhəri 2 sayılı məktəbin müəllimi M.Əfəndiyevdir. Şamaxı qəzasında yayılmış inanclar əsasən yuxarıda təsvir olunanlardan seçilmirlər. Burada deyilir ki, Şamaxı əhalisi o fikirdədir ki, göyün yeddi qatının hərəsi bir qiymətli daşdandır: qızıl, gümüş, almaz, zümrüd və s.-dən. Yerlə göy birləşir, üfük yaranır, qərbdə üfüqdən sonra su, sudan sonra «Qaf» dağı var. Qaf dağından sonra zülmətdə «Simurq» quşu yaşayır. Günəş də, Ay da hər gün dolanıb Qafın dalında gizlənir (22, 205).

Burada Günəş, Ay, ulduzlar, cənnət, göy qurşağı, Süd yolu, Günəşin, Ayın tutulması, şimşək, yağış və başqa təbiət hadisələri ilə bağlı bir neçə inanc vardır. Yuxarıda söhbət açdığımız inanclarla eynilik təşkil etdiklərinə görə biz onların məzmununu vermirik.

Burada təbiətdəki müxtəlif möcüzəli varlıqlar – su pərisi, damdabaca, şeytan, meşə adamı haqqında da məlumat verilmişdir (22, 207-210).

Həmçinin bu məqalədə Şamaxı qəzasında xalq arasında yayılmış fal növləri, əfsunçuluq, göz dəymə, həmayıl, loğmanlıq, xeyli sayda türkcəyələr də təsvir olunmuşdur (22, 210-213).

Xalq bayramlarına, meydan tamaşalarına gəldikdə isə burada ayrıca bölmədə xoruzdöyüşdürmə və itboğuşdurmadan, digər bir bölmədə isə Ramazan ayı, oruculuq, Ramazan ayında Məhəmməd peyğəmbərə (s.ə.) Allah tərəfindən Quranın nazil edilməsindən və Ramazan bayramından, əhalinin onu necə qeyd etməsindən danışılır (22, 213-218).

Məcmuənin I buraxılışında atalar sözü və məsəllərlə yanaşı 33 Azərbaycan tapmacası da verilmişdir. Daha sonra II buraxılışda erməni folkloru kimi təqdim edilən 38 tapmaca, XVIII buraxılışda isə A.Kalaşevin və A.Yakimovun topladığı 48 tapmaca çap edilmişdir.

Prof. A.M.Nəbiyevin yazdığı kimi tapmacanı əhatə etdiyi düşüncə tərz, fikrin, əqlin, zehnin inkişafına göstərdiyi təsir, təbiət və həyat hadisələrini, əşyaları, heyvanat və bitki aləmini simvollarla əks etdirmə imkanının genişliyi baxımından müstəqil folklor janrı kimi kiçik janrlar qrupuna aid etmək daha doğru olardı (6, 354).

Burada təqdim olunan tapmacaların içərisində müxtəlif mövzulu tapmacalar var: «Dəryada bir gül bitib, adı yoxdur; şirinliyindən yemək olmur, dadı yoxdur» (övlad) (17, 55), «Bir firəng daxılım var, özü açılar, özü bağlanar, sirrini heç kəs bilməz» (fikir) (17, 56), «Sarıdır, zəfəran deyil, yazılıdır, Quran deyil» (qızıl əskinas) (17, 57) və s.

Bu buraxılışda tapmacaların sağ tərəfdə rusçaya tərcüməsi, solda isə əski əlifba ilə Azərbaycan dilində mətni verilmişdir. Bəzi tapmacalar isə natamamdır, yəni bəzi misraları ixtisar olunaraq verilmişdir:

Atdım atana,
Dəydi kotana,
Düzdə ceyrana (17, 59).

Həmin tapmacanı sonralar çap olunmuş nümunəsi ilə müqayisə edəndə məlum olur ki, onun üçüncü misrası – «suda balığa» - ixtisar edilmişdir (3, s.41).

Çox vaxt eyni əşya haqda bir neçə tapmaca çap edilmişdir:

<p>Bu gün çərşənbədir, Könlümə düşən nədir? Dəryadan buxar qalxar: İçində bişən nədir? (17, 55)</p>	yaxud	<p>Başında fincan, Əlində nizə, Türk deyil. Quruldayır, qurbağa deyil. (17, 59).</p>
(17, 55)	(Qəlyan).	(17, 59).

Hər iki tapmacanın açması qəlyandır.

Məcmuənin I buraxılışında çox maraqlı tapmaca çap edilmişdir:

Uzanır, uzanır,
Həftədə bir bəzənir (Paltar zivəsi) (17, 55).

Həmin tapmacanın bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bircə sözünü dəyişməklə yeni tapmaca yaranır. Məsələn:

Uzun-uzun uzanır,
Hər ildə bir bəzənir. (İldə bir dəfə qabığı dənə dəyişən ilan (88, 20)

Və ya:

Uzun-uzun uzanı
Gəlin kimi bəzəni (Xurma ağacı) (8, 24).

Həmin tapmacalara İraq-türkman folkloru nümunələri arasında da rast gəlinir (7, 248).

Azərbaycan uşaq folklorunun tədqiqatçısı dosent R.Qafarlı qeyd edir ki, SMOMPK-un I buraxılışında çap olunan tapmacaların bir çoxu aşiq poeziyasının təsiri ilə yaranmışdır (4, 35):

Yerir-yerir – izi yox,
Dərə, təpə, düzü yox,
Yayda, qışda balalar,
Dərisi var, üzü yox (Bit) (17, 55).

Və bu cür nümunələrlə yanaşı I və sonrakı buraxılışlarda uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tapmacalara da rast gəlirik:

Ay gedər,
İl gedər,
Gecə gündüz
Yol gedər (Su) (17, 55).

Həmin tədqiqatçı sonralar Göyçə folklorunun araşdırması ilə məşğul olmuşdur. Və ermənilərin mənfur saxtakarlığını üzə çıxarmışdır: «S.P.Zelinski Göyçə mahalında yazıya aldığı folklor nümunələrini SMOMPK məcmuəsinin I buraxılışında «Татарские пословицы, поговорки, загадки и имена женщин» başlığı altında çap etdirmişdir... Lakin sonralar bu mənbəyə istinad edən ermənilər keçmiş Leninqradda, çap etdirdikləri «Армянский фольклор» (1974) kitabında «Mus-mus deyincə Mustafa de» kimi məsəlləri, onlarla Azərbaycan tapmacalarını, Məlikməmməd, paşa, xan, bəy obrazlı nağıllarımızı erməni xalqının şifahi yaradıcılığı kimi təqdim etmişlər» (5, 88).

Tapmacalar Azərbaycan folklorunun özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən janrlarındandır. Bir qismi nəzmlə, digər qismi isə nəsrlə olur. Nəsrlə olan tapmacalar arasında bir cümlə içərisində daxili qafiyəli tapmacalar da vardır. Belə tapmacaların da bəzisi öz növbəsində atalar sözü və zərb-məsəllərdir (11, 26; 32). Tədqiq etdiyimiz məcmuənin səhifələrində də belələrinə rast gəlirik:

Aləmi bəzər, özü lüt gəzər (İynə) (17, 59).

SMOMPK-un II buraxılışında erməni folkloru kimi nəşr edilən Azərbaycan tapmacaları da vardır. Növbəti saxtakarlıq burada yenə də nəzərə çarpır:

Bir inəyim var Vandan,
Sinəsi İsfahandan,
Süd verir, evə gəlmir (Naxçıvana tərəf uzun kəndir (yol) (18, 93).

Həmin tapmacaların arasında formaca eyni, məzmunca fərqli olanları var:

Yığsam gedər,	Yığsam gedir
Buraxsam getməz yaxud	Buraxsam yatır
(Çarığ) (18, 91)	(Dəyirman) (18, 95).

Hətta bu buraxılışdakı bəzi tapmacalar I buraxılışdakı tapmacalarla eynilik təşkil edir:

Yerə vurdum dağılmadı;	Dağdan atsam dağılmaz,
Daşa vurdum dağılmadı;	Suya atsam dağılar.
Suya vurdum – dağıldı.	
(Kağız) (17, 58)	(Kağız) (18, 92).

Burada bir orijinal tapmaca çap edilmişdir:

Səhər dördayaqlı, günorta ikiayaqlı, axşam üçayaqlı
(İnsan müxtəlif yaş dövrlərində) (18, 93).

Tədqiqatçı N.Seyidov vaxtilə qeyd etmişdir ki, bəzi mütəxəssislərin fikrincə tarixin keçmiş dövrlərində tapmacalar əsasən mifoloji səciyyə daşmışdır. Məsələn, yunan mifologiyasının sfinks adı ilə bağlı olan nağıllarına görə guya yüksək bir dağın zirvəsində əfsanəvi bir quş varmış. O, bir tapmaca deyərmiş, kim tapa bilməsə onu məhv edərmiş. Tapmaca belədir: O nədir ki, səhər dörd, günorta iki, axşam isə üçayaqlı olur? Nəhayət, məşhur Edip tapmacanın cavabını taparaq demişdi: O insandır. Uşaq vaxtı əllərini yerə dirəyərək iməklədiyi üçün dördayaqlı, cavan vaxtı iki ayaqlı, qocalıqda isə əlinə əsa aldığı üçün üç ayaqlı olur. N.Seyidov Azərbaycanda da bu motivdə tapmacaların beş variantının olduğunu qeyd edir (10, 3). Çox təəssüf ki, məcmuədə bu tapmaca erməni tapmacası kimi təqdim olunmuşdur.

Formaca müxtəlif, məzmunca eyni tapmacalara da burada rast gəlmək olur. Məsələn, samavar, nar və s. haqqında olan tapmacaları göstərmək olar.

Ermənilərin özününküləşdirdiyi tapmacalar arasında aşağıdakılar da var:

Gecə ağa	Gündüz ağa
Gündüz nökr (Uzunboğaz çəkmə)	Gecə nökr (Yataq yeri) (17, 94).

Bu nümunələrin ruscaya tərcümələrində də «ağa» sözünün olması və tapmacaların quruluşu onların bizə məxsus olduğunu göstərir.

IV buraxılışda 25 aysor tapmacası çap edilmişdir. Burada Azərbaycan sözlərinə rast gəlməsək də, həmin tapmacaların məzmununun bizimkilərlə eyni olduğunu şahidi oluruq:

Bir dağ var, orada gecə-gündüz qoyun, quzu otlar (Baş).
 Qılınç vursan izi qalmaz (Su).
 Erkək qoyundan dişi qoyun doğuldu (Adəmdən Həvvə).
 Batmanla girir, misqalla çıxır (Soyuq və tər) (19, 314-315).

XVIII buraxılışda 48 tapmaca nəşr olunmuşdur. Bunları A.Kalaşev və A.Yakimov toplayıb çap etmişlər. Burada əksərən çox məşhur, geniş yayılmış tapmacalar var:

Bizim evdə iki gəlin var – ikisi də bir boyda (Qapılar) (23, 48).
 Biz biz idik, otuz iki qız idik,
 Əzildik – büzüldük, bir taxçaya düzüldük (Dişlər) (23, 49).
 Gəl! Gəl! Deyərəm – gəlməz
 Gəlmə! Gəlmə! Deyərəm – gələr. (Dodaqlar) (23, 50).

Sonuncu nümunədə əsas mənanın «gəl», «gəlmə» sözlərinin «m» samiti ilə bağlı olduğu da burada əmək yazısında izah olunur.

Formaca oxşar, məzmunca fərqli tapmacalar da var:

Mən gələrəm, o da gedər (Kölgə)
 Mən gedərəm, o qalar (İz) (23, 49).

Belə nümunələr bu buraxılışda çoxdur.

I buraxılışda çap edilən bir tapmacanın burada daha kamil variantı var:

Bazarda tapılmaz, tərəzidə çəkilməz,
 Baldan şirin, yemək olmaz. (Yuxu) (23, 51).

Folklorun çoxvariantlılıq kimi xüsusiyyəti tapmacalarda da özünü göstərir:

Babamın bir donu var qatlamaq olmaz;
 İçi dolu əşrəfi – sanamaq olmaz. (Səma və ulduzlar) (23, 60).

Bunun başqa variantı da var:

Anamın bir donu var,
 Qatlamaq olmaz.
 Üstü dolu ağ əşrəfi
 Sanamaq olmaz (səma və ulduzlar) (1, 125).

Və yaxud digər bir tapmaca:

Bir tabaq almaz Bir tabaq almaz
 Sanamaq olmaz (23, 61) Sabaha qalmaz (23, 67)(Ulduzlu səma).

I buraxılışdakı çap olunmuş bir tapmacanın açması isə XVIII buraxılışda daha genişləndirilmişdir:

Suya girər dağlar

Sudan çıxar yığılar (At quyruğu və qadının saçı) (23, 61).

Bir çox tapmacalar artıq bayatı şəklindədir. Bəziləri tapmaca isə bayatı kimi qafiyələnsə də hər misrasında 8 heca vardır:

Dağdan gəldi dağ kimi	Mən gedirəm beləsinə
Kolları budaq kimi	Qara gözüm məhləsinə.
Əyilir su içməyə	Quşlarda necə quşdur ki,
Bağırır oğlaq kimi	Süd verər balasına?
(Hananın çarxı) (23, 60)	(Yarasa) (23, 66).

Tapmacalar folklor janrı kimi XX əsrin əvvəllərində toplanılaraq nəşr edilmişdir. Bu işdə H.Zeynallı və V.Xulufunun əməyi ilk örnək olmuşdur (13, 246-247). Bununla yanaşı tapmacalardan nağıllarda bədii vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Bəzi nağıllarımızda dövrünün ağıllı, bilikli adamları tapmacanı açmaqla ölkələrini müharibə fəlakətindən xilas etmişlər. Bəzən gözəlliyi aləmdə məşhur olan qız elə bir adama ərə getmək istəyir ki, o, onun sualına cavab verə bilsin. Bu sualların mahiyyəti tapmacadan ibarət olur. Maraqlıdır ki, bu sualları saray adamları, padşahlar, padşah övladları deyil, çox hallarda sadə kəndli oğulları tapırlar (12, 398).

Heyvanlar haqqında nağıllarda, eləcə də atalar sözü və məsəllərdə müxtəlif insani keyfiyyətlər heyvanlara, bitkilərə köçürülür. Bir sıra tapmacalarda isə əksinə, cansız əşya canlı insanla müqayisə edilmişdir (11, 149).

SMOMPK məcmuəsi ağız ədəbiyyatı nümunələrimizin saxlanıcı, elmi tədqiqatlar üçün qiymətli qaynaq olmaqla bərabər, mənəvi sərvətlərimizə təcavüzün tarixi öyrənmək baxımından da əvəzsiz mənbədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
2. Xalqımızın deyimləri və duyumları. / Toplayanı və tərtib edəni M.İ.Həkimov. Bakı: Maarif, 1988, 384 s.
3. Xalqın söz xəzinəsi. / Tərtibçi P.Ş.Əfəndiyev. Bakı: Maarif, 1985, 268 s.
4. Qafarov R.O. Azərbaycan uşaq folkloru: Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1988, 190 s.
5. Qafarlı R.O. Göyçədə kimlər qaldı? Göyçə kimlərə qaldı? // AŞXƏDT, XIII kitab. Bakı: Səda, 2002, s.87-134
6. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə. Bakı: Nurlan, 2002, 678 s.
7. Paşayev Q.M. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: Elm, 2003, 300 s.
8. Pirsultanlı S.X. Heca vəznli tapmacaların inkişafı. Bakı: Agah, 2001, 112 s.
9. Seyidov M.M. Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında. // Azərbaycan, 1978, №3, s.184-204
10. Seyidov N.X. Tapmacaların bəzi xüsusiyyətlərinə dair. // AŞXƏDT. IV kitab. Bakı: Elm, 1973, s.145-153
11. Tapmacalar. / Toplayıb və tərtib edəni N.X.Seyidov. Bakı: Elm, 1971, 225 s.
12. Vəliyev V.Ə. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 414 s.
13. Zeynallı H.B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, 320 s.
14. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986, 310 с.

15. Гордлевский В.А. Избранные сочинения: в 4 томах. III том. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, 587 с.
16. Кавказский календарь на 1901 год. Тифлис, 1900, 64 с.
17. СМОМПК, I выпуск, Тифлис, 1881.
18. СМОМПК, II выпуск, Тифлис, 1881.
19. СМОМПК, IV выпуск, Тифлис, 1883.
20. СМОМПК, IX выпуск, Тифлис, 1890.
21. СМОМПК, XIII выпуск, Тифлис, 1892.
22. СМОМПК, XVII выпуск, Тифлис, 1893.
23. СМОМПК, XVIII выпуск, Тифлис, 1894.

Лятафят Алекперова
Бакинский государственный университет (Азербайджан)

МАЛЫЕ ЖАНРЫ В «СБОРНИКЕ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ОПИСАНИЯ МЕСТНОСТЕЙ И ПЛЕМЕН КАВКАЗА»

Р Е З Ю М Е

В статье говорится о малых жанрах, отобразившихся на страницах сборника СМОМПК, издававшегося на русском языке в конце XIX – начале XX веков. К анализу привлекаются образцы благопожеланий, проклятий, поверий, знахарств, записанные представителями русской и местной интеллигенции, а затем переведенные на русский язык и изданные вместе с оригиналами, изучается их форма и содержание, конкретные примеры привлекаются к типологическому сравнению.

В некоторых образцах, анализируемых с текстологической точки зрения, выявляются случаи фальсификации слов выражений, мыслей, приводятся до внимания известные варианты части примеров. В статье нашли свое отражение факты присвоения некоторых образцов нашего фольклора другими народами, в частности армянами.

Ключевые слова: Сборник СМОМПК, благопожелания, проклятия, поверья, знахарство, загадки.

Latafat Alakparova
Baku State University (Azerbaijan)

SMALL GENRES IN THE “COLLECTION ON CAUCASIAN TERRITORIES AND TRIBES”

S U M M A R Y

This article deals with little genre reflected in the “Collection on Caucasian territories and tribes”, published in Russian language at the end of 19th and at the beginning 20th century. The studies the forms of good wishes, damnation, beliefs, witch- doctor and mysteries which were recorded by the representatives of Russian and local intelligenteia and then all these were translated into Russian language and published in the original. Their forms and content analysed typologically and comparatively based on concrete examples. Some examples are analysed on the textual level where we face the falsification of words, expressions and ideas. The article deals with facts of misappropriation of Azerbaijan folklore by the other nations, particularly by Armenians.

Key words: collection, kindwishes, damnation, beliefs, Popular medicine, riddles